

A TERMINOLOGIZÁLÓDÁS EGY SAJÁTOS FAJTÁJÁRÓL ÉS
TERJEDÉSÉNEK KÖVETKEZMÉNYEIRŐL

1. Jó ideje, hogy felkeltette figyelmemet egy, az írásbeliség alakulására is messzemenően kiható mai nyelvi jelenség: olyan többszörösen összetett szavak sorozatos keletkezése és rohamos terjedése, amelyekben rendszerint összetett szó vagy szorosabb szókapcsolat az előtag, -ás/-és, ritkábban -at/-et képzésű deverbális származék az utótag. Mivel mint mozgó-változó jelenség nyelvtörténészként is érdekelt a dolog, meg -- ha nem is vagyok "profi" nyelvművelő -- a nyelvi jelenségek értékrendje szempontjából sem tudok közömbös lenni a jelen magyar nyelve irányában, főként a sajtótermékekből ki-kijegyezgetem példáit. Rövid idő alatt több száz gyűlt össze, melyek közül itt csak ízelítőül jelzek egy párat, elsősorban azokat, amelyeket eddigi helyesírási kiadványaink nem tartalmaznak. Forrásukat bibliográfiai pontossággal feltüntetni e helyütt hosszadalmas és fölösleges is volna, s különben is mindenki naponta bőségesen találkozhat velük.

Íme, nem különösebb válogatással: adóalany-felmérés, cso-
magmegőrző-létesítés, előétel-kiszolgálás, gumikesztyű-felrepe-
dés, halottkém-kiképzés, házigalamb-tenyésztés, idegösszeroppa-
nás-gyógyítás, ifjúságpolitika-módosítás, illemhely-takarítás,
játékszer-vásárlás, karácsonyfa-díszítés, kéménynyílás-tisztí-
tás, kényszerrendszabály-foganatosítás, képzőművészet-pártolás,
levegőreteg-szennyezés, lombkorona-eltávolítás, lőfegyver-be-
szolgáltatás, meghívólevél-kiküldés, mellékszereplő-kiválasztás,
mezeinyúl-vadászat, munkaerőutánpótlás-biztosítás, növénytermesz-
tés-fejlesztés, órarend-változtatás, öntözővíz-gazdálkodás, őszi-
búza-termelés, páncélszekrény-kifosztás, pénztárhiány-ellenőrzés,
szemléltetőeszköz-beszerzés, szomszédállam-együttműködés, téli-
alma-válogatás, válóper-megszüntetés, végrehajtószerv-korszerű-
sítés, világkiállítás-szervezés stb. stb. Legtöbbször így, "sza-
bályszerű" kötőjellel vannak írva, nemegyszer előfordul azonban
egybeírásuk, illetve az utótag külön írása is.

Talán mondanom sem kell, hogy a régi magyar nyelvben ilyen típusú nyelvi jelenségnek se híre, se hamva. Komplikáltabb fogalmakat, amelyek a nyelvben terminus technicus jellegű kifejezéseket igényeltek volna, a szójegyzékek, a szótárak rendszerint körülírással vagy jelölt szerkezettel oldottak meg. De még az újabb korban, akár néhány évtizede is nemigen voltak ismereteseek a fentebb idézett nyelvi alakulatok. A mindennapi írásbeliség mellett nem tűnnek ezek föl a helyesírási szabályzat korábbi szintjén sem, szinte semmi nyomuk sincs például az 1945 előtti helyesírási szabályzatokban.

Némi kis fordulat jelentkezik e téren "A magyar helyesírás szabályai" 1950. évi, 9. kiadásának szótári részében, ott ugyanis már feltűnik néhány effajta szerkesztmény, még vegyes megoldásokkal az egybeírás és a kötőjelezés között: jövedelemelmaradás, munkabérmegállapítás stb., de élmunkás-kitüntetés, lakosságcsere-szerződés stb. A szabályzatí részben azonban még nincs szó e típusról. -- "A magyar helyesírás szabályai" 1954. évi kiadása két viszonylatban hoz bizonyos változást. Egyfelől a 218. paragrafusban ott szerepelnek már a csavarmenet-karbantartás, munkaerő-nyilvántartás példák. Másfelől a szótári részben -- a példák lényeges felszaporítása nélkül -- egységessé válik a kötőjeles megoldás.

Jóval nagyobb lépést tesz a szóban levő nyelvi alakulat példatárának szaporításában az 1961-ben megjelent "helyesírási tanácsadó szótár". Ebben feltűnően nagy számban találjuk az efféléket, ismét csak szemelgetve a példákat: államkölcson-sorsolás, bányafa-gazdálkodás, családipótlék-kiutalás, ejtőernyő-hajtogatás, életrend-változtatás, előállat-felvárlás, folyószámla-követelés, füvárdíj-különbözet, gépkocsi-nyilvántartás, gyermekrajz-kiállítás, határidő-meghosszabbítás, jövedelemtöbblet-adó-bevallás, melegvíz-szolgáltatás, rádióműsor-szolgáltatás, tenyészállat-behozatal, vörösvérsejt-süllyedés, vízvezeték-be-szerelés stb. stb. Ekkor lép először kimondottan is életbe e típusban a hat szótagonál hosszabb alakulatok rendszerének kötőjelezése.

E nyelvi szerkesztménytípus szaporításának irányzatát a határainkon kívüli magyar helyesírási gyakorlat bizonyos mértékig visszafogta. Romániai és jugoszláviai magyar sajtótermékekben én legalábbis nem találtam a hazaihoz hasonló elterjedést, még ha sokáig ott sem kellett keresgélni példáit. A két terjedelmesebb romániai magyar helyesírási szabályzat és szótár, a "Helyesírási tájékoztató" (Bukarest, 1969.) és a "Magyar helyesírási szótár" (Bukarest, 1978.) él velük ugyan, de nem túlzó mértékben, próba-egybevetéseim szerint például a mi tanácsadó szótárunk idevágó anyagának körülbelül a felét veszik át.

A legújabb idők hazai írásgyakorlatában bizonyos különbségek tapasztalhatók. Az egyes szakmákhoz kapcsolódó kiadványok szinte ontják a nyelvi alakulat példáit, de már a napi sajtóban én legalábbis kevésbé érzékelem a hatvanas-hetvenes évek dömpingjét, noha még így is van belőlük elég. "A magyar helyesírás szabályai"-nak legújabb, 1984. évi 11. kiadása is a többszörösen összetett szavak írásáról szóló 138. és 139. paragrafusban némileg visszafogottabban szól e kérdésről. A többszörös összetételek más csoportjai mellett ugyan efféle példákat ad: munkaerő-nyilvántartás, foszforműtrágya-gyártás, illetve anyagcserevizsgálat-kérés, békeszerződéstervezet-kidolgozás, kerekasztalkonferencia-rendezés, de főként az utóbbiakkal kapcsolatban a szerkezetes megoldás jobb voltára utal. Ugyancsak bizonyos mérseklődést látok a tanácsadó szótárnak lényegileg új változatában, az idén megjelent "Helyesírási kézikönyv"-ban: elődjének számos példáját nem találhatni ugyanis benne, s viszonylag kevés az újonnan felvett efféle alakulat.

2. A szóban levő lexéma-típus sorsának alakulásában a gyakorlati, mindennapi írásbeliség és a hivatalos helyesírási szabályozás kétségtelen kölcsönhatásban voltak egymással. E kölcsönhatást úgy kell érteni, hogy egyrészt az utóbbi évtizedek nyelvhasználatában egyre szaporodtak e típus egyedei, s ezt a változást a helyesírási szabályozásnak nem lehetett nem tudomásul vennie; másrészt a helyesírási hitelesítés mintegy bátorítólag, gerjesztőleg hatott a gyakorlati alkalmazásra.

Mint ahogy minden nyelvi változásnak, minden új nyelvi jelenség keletkezésének van oka, nemegyszer többrendbeli is, a szóban levő összetétel-típus sem véletlenül és alkalomszerűen jött létre és szaporodott el, hanem több összetevő, több indukáló tényező eredményeképpen. Nem lehet kétséges, s ezt kronológiai mozzanatait is világosan jelzik, hogy e nyelvi jelenség a viharos gyorsasággal változó modernizálódó élet szülötte, amelyben a tudomány, a technika, a társadalmi élet, a közigazgatás, a szakmák, foglalkozások stb. fogalmi rendszerének pontosítása és e fogalmak nyelvi kifejezése egyre erősebb követelményként lép elő. Ez a folyamat a nyelvhasználatban hatalmas méretű terminologizálódási igényt hívott életre, amely a szóban levő lexéma-típusnak, illetőleg nagyszámú egyedének a nyelvben való megjelenését valósággal kikényszerítette.

A kétségtelen kommunikációs szükségleten kívül e terminustípus kialakulásának egyéb társadalmi mozgatóerői is voltak. Ezeknek a nyelvi alakulatoknak az erős szakmai kötöttsége használatuknak bizonyos szakmai rangot is kölcsönzött. A különféle szakmai tevékenységet, cselekvést jelző, többszörösen összetett főnevek általában a társadalomnak, különösképpen pedig a szakmabelieknek a tudatában a foglalkozási ág speciális cselekményeinek kiemelt, különlegesen fontos voltát is jelképezték, alkalmazóiknak pedig a szakmai jártasság, kompetencia látszatát is biztosították. E ponton az ilyen terminusok megformálásában és használatuk gyakoriságában már valódi vagy vélt egyéni és csoport-érdekeket szolgálni látszó, társadalmi méretekben is ható sznobizmus is szerepet játszik.

A tárgyalt terminusok kialakulásában nyelvi sajátosságai megformálódásának szinte magától adódtak a maga szerkezeti velejárói. Mindenekelőtt az, hogy nyelvi terminus létrejöttére és a használatban való alkalmazására a körülírásos, grammatikus jellegű megoldásoknál alkatuknál fogva alkalmasabbaknak bizonyultak a szerkezetileg tömör, a fogalmi egységhez nyelvi egységet jobban párosító, lexéma-típusú alakulatok. Az új fogalmak kifejezésére szolgáló lexematizálódási folyamatban az egyre jobban háttérbe szorulni, kifulladásra látszó szóképzéssel szemben mindinkább előtérbe nyomul a szóösszetétel, nem is véletlenül, mert a maga több, világos jelentéssel bíró lexémát magába foglaló jellegével igen alkalmas az összetettebb, több fogalmi egységből álló gondolati tartalmak pontos nyelvi meghatározására, ami a terminus technicusok elengedhetetlen kelléke. A lexematizálódás fontos velejárója továbbá a nyelvi jel tömörségét biztosító szerkezeti jelöltség. S mivel a nyelvi terminusok igen nagy mértékben cselekvések eredményeinek kifejezésére szolgálnak, a nyelvi rendszerben már kész deverbális képzésű főnevek az összetett lexémaegyüttes természetes lezárói.

Mindezen tényezők következtében tulajdonképpen szükségszerűen jöttek létre azok, a maguk sajátosságait oly jellegzetesen képviselő nyelvi alakulatok, amelyek tárgyunkat képezik. És mivel létrejöttek mégpedig a nyelvi változások általános menetéhez mérten eléggé viharos gyorsasággal és egyre tömegesebb arányokban, nyilvánvaló, hogy helyesírási szabályozásuk elől sem lehetett kitérni. Ebben a megoldás aligha is lehetett volna más, mint amely szokásba is jött a magyar helyesírásban: egyrészt a saját tulajdonságaik következtében igen hosszúvá sikeredett lexéma-alakulatoknak -- konvenciózusan hat szótagon felüli -- körtöjelezése, amely a szorosan jelöletlenül kapcsolódó, egységes lexéma-jellegnek szükségszerű, de egyben tagoló kifejezője; másrészt az úgynevezett "mozgó szabály", amely az eredetileg egybeírandó előtagokat is kénytelen volt összerántani, illetőleg a logikai-szerkezeti felépítésnek megfelelő helyen a lexéma-jellel kifejezésére szintén kötöjelezni (pl. mezei virág, de mezei virág-szedés).

3. Mivel a fentiek értelmében legújabb kori nyelvi változásaink egyik szükségszerű, kikerülhetetlen mozzanatával állunk szemben, a jelzett folyamat egzaktt nyelvtörténeti szempontból elvileg rendben levőnek is látszik. A nyelvi célszerűségnek, a nyelvi értékek hordozásának a nézőpontjából azonban -- amelyet a nyelvtörténeti szemlélet sem nélkülözhet, sőt annak föltétlen velejárója -- a kérdés mindenképpen differenciáltabb megítélést kíván.

A túlságosan hosszú lexéma-teszt sokasága az általában precíz jelentéstartalom mellett sem túlságosan kedvező a közlési alkalmazásban, nehézkessé teszi azt, s főként a mondanivaló apercipiálásban, a felvevő számára okozhat megterhelést. Ezért tömeges elszaporodásuk, gátlástalan használatuk aligha volna szerencsés továbbfejlődése nyelvünknek. Ez persze nem jelenti azt, hogy használatuk minden esetben kerülendő, hiszen -- a korábban mondottak értelmében -- a nyelv egyes szféráiban, a közlés bizonyos területein hasznosak lehetnek, sőt nélkülözhetetlenek. Alkalmazásukra, illetőleg elkerülésükre én a következőket tudnám javasolni.

A belső nyelvi változatok, nyelvhasználati rétegek szintjén inkább a szaknyelvekbe valók, többé-kevésbé ideértve a tudományos prózát és részben a tudománynépszerűsítő szövegeket is. Kevésbé vélem őket alkalmazhatónak a mindennapi közlésben, a publicisztikában s különösen nem a szépirodalomban.

A gondolati tartalom kifejezése tekintetében jó volna típusaikat és egyedeiket a valóban gyakran használatos, szakmailag közhelyszerű fogalmak kifejezésére szorítani, a fogalomrendszernek a társadalmilag konvencionális elemeire korlátozni, és nem az egyénileg, alkalmilag előjövő fogalmak nyelvi lecsapódásaként terjeszteni. Így például a fuvardíj-különbözet, óra-rend-változtatás, lakáscsere-szerződés-féle terminusokat jóval szükségesebbnek és alkalmazhatóbbnak tartom, mint mondjuk a marhaállomány-számlálás-t ejtőernyő-hajtogatás-t, páncélszerény-kifosztás-t és társaikat.

Az összetételeket alkotó tagok morfológiája szempontjából azokat az alakulatokat, amelyekben az előtag nem összetett szó, hanem egybként is külön írandó, rendszerint melléknévi, minősítő

jelzős szó szerkezet, nem tudnám javallani a tárgyalt terminus-típus kategóriájába iktatandókként. Így pl. a mezeivirág-szedés, éjjeliszállás-biztosítás, minősítőjelző-használat-féle alakulatókat minél inkább el kellene kerülni, s helyettük rendszeresen a gördülékenyebb, esztétikusabb, stílusosabb formákat (a mezei virág(ok) szedése, az éjjeli szállás biztosítása, a minősítő jelző használata) alkalmazni, a helyesírás úgynevezett mozgó szabályát lényegileg kiküszöbölve. Ugyancsak kiszűrném e kategóriából az egyébként összetett szói minőségű, egybeírandó, rendszerint főnévi minősítő jelzős és jelöletlen birtokos jelzős előtagú terminusokat is, ha elefantiázisba szenvedő lexémává lépnének elő; tehát pl. békeszerződéstervezet-kidolgozás, kerekasztalkonferencia-rendezés stb. helyett a békeszerződés tervezetének kidolgozása vagy legalább a békeszerződés-tervezet kidolgozása volna egyértelműen kívánatos.

A nyelvhasználati változatokon, stílusfajtákon belül adódó stilaritás tekintetében is különbséget volna szükséges tenni e terminusok alkalmazásában, elsősorban azok szituációs és kontextuális problematikájának viszonyait illetően. Egy munkaközvetítő iroda arra szolgál szobájára például elfogadhatónak tartanám -- még hosszúsága és "rímélése" ellenére is -- a Munkavállalás-bejelentés feliratozt; de még akár egy mezőgazdasági témájú szakkönyvben sem vélnék helyénvalónak egy Tavasziárpa-termesztés vagy a tavasziárpa-termesztés címet, mert a címhelyre jobban illenék, hogy ne mondjam: elegánsabb volna a tavaszi árpa termesztése szerkezetes megoldása.

4. Summa summarum: A szóban levő nyelvi alakulatokat kiiktatni már nem lehet, de nem is kell nyelvhasználatunkból: nyelvünk terminologizálódásának menete már megszilárdította, szentesítette az efféle nyelvi-írásbeli megoldásokat. A nyelv művelés és a helyesírási szabályozás azonban sokat tehet a kellően mértékletes, ok- és célszerű használat irányítása érdekében. Némi lépések újabban már történtek is ebben az ügyben. A "Nyelv művelő kézikönyv" egy rövidke megjegyzés erejéig és a többlétebáralap-felhasználás : a többlétebáralap felhasználása szembeállításának példájával javasolja is az utóbbit; és -- mint már utaltam rá -- "A magyar helyesírás szabályai"-nak 11. kiadása is túlzások megfontolására int. Ha mindezt egyvettéssel vehetjük is tudomásul, a jelenség mennyiségi súlyának, mai nyelvi szerepének megfelelően e téren még határozottabb és bővebben eligazító, magyarázó állásfoglalásokra lenne szükség. A nyelv művelésnek részletesebben kellene tájékoztatnia a szerkezet típus funkciójáról, egyedei megalkotása és terjesztése szükségességének vagy szükségletességének lehetőségeiről, eseteiről, a használat mikor?, hol?, hogyan? kérdéseiről. A helyesírási szabályozásnak ugyan ilyen nyelvhelyességi állásfoglalásokba jellegénél fogva nem lehet belemerílnie, a szerkezetes megoldású különírással lehatárolásokra azonban a szabályzati részben még nyomatékossággal, több példával kellene utalni, a szótári egybeállításokban pedig éppen e típus példanyagát kellene vagy tovább csökkentenie, vagy az ellentett, külön írt megfelelő párhuzamos közlésével a merevséget oldania, hogy az egynemű példák sokasága ne fejthesse ki felhívó, inspiráló, gerjesztő hatást az élő, beszélt nyelvi mértéktelen használatra.

